

УДК 82.0 : 398.2

ДО ПРОБЛЕМИ ШЛЯХІВ МІФОЛОГІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Турган О.Д., д. філол. н., професор

Запорізький державний університет

У статті досліджуються особливі форми і функції використання міфу в літературі на рівні традиційних сюжетів і образів, створення антиміфу, авторського міфу, міфологічної стилізації.

Ключові слова: міф, міфологізація, традиційні сюжети і образи.

Турган О.Д. К ПРОБЛЕМЕ ПУТЕЙ МИФОЛОГИЗАЦИИ ЛИТЕРАТУРЫ / Запорожский государственный университет, Украина

В статье исследуются особенные формы и функции использования мифа в литературе на уровне традиционных сюжетов и образов, создание антимифа, авторского мифа, мифологической стилизации.

Ключевые слова: миф, мифологизация, традиционные сюжеты и образы.

Turgan O.D. TO THE PROBLEM OF NAYS OF LITERATURE MYTHOLOGIZATION / Zaporizhzhya state university, Ukraine

The article is devoted to studying the peculiar forms and functions of using myth in literature on the level of traditional plots and images, creating antimyth, author's myth, mythological stylization.

Key words: myth, mythologization, traditional plots and images.

Праці дослідників з різними підходами до вивчення міфу і використання й трансформації його в різних видах мистецтва стають невід'ємною частиною класичної міфопоетики. Саме міф служить ключем до парадоксального поглиблення психологізму в художньому творі як засіб характеристики персонажів, сюжетобудування, жанротворення.

Розрізняють різні школи трактування й інтерпретації міфу (алегорична й евгемерична; як “хворобу мови”, як поезії й “прекрасної видимості”; ритуально-соціологічна; психологічна й психоаналітична; філософська; трансцендентальна; як нумізного досвіду; антропологічна) по зростанню в них прагнення бачити в міфі не лише казку, але й певний спосіб досвіду реальності.

Процес реміфологізації, деміфологізації культури, що розвивається у ХХ ст., вимагає від кожного дослідника тих чи інших виявів його в мистецтві й дійсності розв'язання питання: наскільки міфомислення, міфологічна культура, які відроджуються в нашому столітті, адекватні первісній міфологічній культурі? Чи здатна людина, що живе на межі другого й третього тисячоліття, відтворювати глибинні структури примітивного мислення з усією повнотою й абсолютною вірою? Чи має цей процес реальний зміст? Що таке міфологізм новітньої літератури: чи можна його вважати явищем змістовного характеру чи він редукується до рівня стильового прийому? Беручи до уваги різноманітні зауваження таких дослідників сучасного міфологізму й міфопоетики, як С.Аверінцев, М.Гаспаров, М.Зубрицька, Т.Мейзерська, Є.Мелетинський, Ю.Лотман, А.Мінакова, А.Няйцу, Н.Осипова, Б.Успенський, В.Топоров, В.Нарівська, Я.Поліщук, Л.Скупейко та ін., що стосуються цих питань, спробуємо синтезувати їх, бо в останні роки відчувається гостра необхідність у синтезі нагромаджених спостережень.

Складність і багатоплановість проблеми сучасного міфологізму якоюсь мірою вдалося виразити Ю.Лотману й Б.Успенському, які підкреслюють два аспекти цього поняття: “Слід розрізняти міфологічні пласти й ділянки в індивідуальній і суспільній свідомості, що виникають спонтанно, від зумовлених тими чи іншими історичними причинами свідомих спроб імітувати міфогенну свідомість засобами неоміфологічного мислення” [1, 69]. Дослідники розмежовують співіснуючі в культурі нашого століття міфологізм “реальний” і міфологізм “естетичний”.

На відміну від “реального” міфологізування – міфологізм естетичний стає специфічним явищем культури нашого століття. Порівняно зі стародавньою формою міфомислення, істотними особливостями сучасного міфу є його десакралізація, деритуалізація, трансформація етиологізму, рефлексія, перевага над спонтанністю народження образу естетичних критеріїв, особистісна форма. Процес сучасної міфотворчості деколи нагадує реконструкцію або наукове дослідження стародавнього вірування. Інструментом цього процесу в руках письменників стають філософські й наукові праці, дослідження в галузі теорії міфів.

Звільнення міфотворчості від стихійного, колективно-несвідомого начала, узаконення рефлексії творчої особистості з приводу власної міфотворчості створює можливість вільного включення міфологічних модифікацій у художнє ціле філософських жанрів художнього письменства.

Відтворення міфу як зразка буття, представленого досвідом, не є прямим поверненням інтелектуального й філософського начала в людині, з її глибоким знанням національних історії й культури, релігії й наукових, філософських концепцій, з декодуванням національних культур, переглядом поглядів на свій вітчизняний фольклор. У неоміфологічній свідомості фокусуються враження різних рівнів і шарів свідомості – внутрілітературних, загальнолітературних, повсякденної дійсності й вікового людського досвіду, зафіксованого в міфі.

Міф зберігає установку на пояснення, кодифікацію реалій дійсності. Проте етиологізм міфу трансформується у зв'язку зі зміною характеру самої дійсності, яка потребує структурування й пояснення засобами міфу.

Міфологізація стає характерною рисою “урбаністичної” літератури: цивілізація, що виникла в результаті цілеспрямованої діяльності соціуму, втрачає структурність і робить проблематичним саме існування соціуму й окремої особистості. Міфологічна свідомість поновлює втрачені орієнтири, відроджує зміну пріоритетів.

Перші імпульси цього процесу зв'язані в літературі з іменами Ш.Бодлера, Е.Верхарна, В.Брюсова, М.Вороного. Осмислення урбаністичної дійсності шляхом її аналогізації, використання паралелей з есхатологічних міфів до окремих їх фрагментів стає однією з особливостей творчості експресіоністів (Г.Гейм, Г.Тракль, А.Штрамм, Ф.Верфель, Якоб Ван Годдіс, В.Газенклевер, І.Бехер, С.Чарнецький, С.Твердохліб, В.Пачовський, П.Карманський та ін.).

Заблукана в хаосі цивілізації особистість знову космологізує світ, причому природа виступає на тлі технократичної цивілізації в ролі позитивного абсолюту (твори О.Гончара, В.Земляка, Гр. Тютюнника, В.Распутіна, В.Астаф'єва, В.Белова, А.Кіма).

Світ природи найчастіше ототожнюється з локалізованим у часі й просторі світом першопредків, і соціально вигнаний герой, що в силу якихось умов виділяється зі звичного ходу подій, поспішає набути в природному світі тотемного покровителя, глибше закорінитись у бутті, виправдати своє існування, набути гармонію і спокій (Ч.Айтматов, предтеча – у творах М.Цветаєвої, В.Маяковського, О.Олеса, Ф.Сологуба, Лесі Українки, О.Кобилянської, В.Самійленка, М.Коцюбинського, М.Заболоцького, А.Платонова та ін.).

Цікавим є опис трансформації образу “культурного героя” М.Епштейном, який відзначає, що “замість “культурного героя, що приносить людям блага цивілізації, найновіша західна міфологія часто висуває тип “природно-оргіастичного” або “екзистенційно-абсурдного” героя (з канонічного т.з. – “антигероя”), що рве пута цивілізації, загальнозначимих правил моралі (Діоніс у Ніцше; Едіп – у Фрейда; Сізіф – у Камю; також міфологізовано вітальні персонажі Т.Манна, Д.Лоренса) [2, 224-225].

З іншого боку, етиологізм сучасної міфотворчості зв'язаний з процесом, який можна визначити як процес міфологізації побуту, повсякденності. Розвиток ідей екзистенціальної філософії, їх широке розповсюдження, проникнення у сферу побутового життя індивіда сприяє формуванню трагічного онтологічного світовідчуття.

Створення синтетичної теорії феномена міфології як такої й міфологізму розвинених форм культури й мистецтва – справа майбутнього. Найактуальнішим є дослідження функціонування міфу в художніх світах письменників. Таке дослідження повинне бути системним, що синтезує всі відомі підходи, які характеризують специфіку використання міфу письменником. Передувати такому дослідженню може й повинен бути опис основних форм поєднання в межах художньої цілісності тексту семантичних полів міфу й авторської оповіді. Динаміка подібних форм у творчості того чи іншого митця може, на нашу думку, повно охарактеризувати поетичний світ.

У літературознавчих працях останніх років неодноразово були спроби класифікувати різні форми використання міфу в літературному творі [3].

Спираючись на їх концепції, можна виділити такі типи міфологізму в літературі й проілюструвати її досягненнями світової літератури.

Використання традиційних міфологічних сюжетів і образів. Традиційний міфологічний сюжет або певним чином інтерпретується автором, або трансформується ним. Таким чином, у межах цієї форми використання міфу в художньому творі простежується два шляхи міфологізації:

а) інтерпретація традиційних міфологічних образів і сюжетів (ліквідація міфологічних паралелей, актуалізація окремих архетипів і міфологем, введення традиційного міфологічного сюжету в нетрадиційний контекст);

б) трансформація традиційних міфологічних сюжетів і образів (“осучаснення”, пародіювання, травестіювання, створення антиміфу).

Ці два шляхи у всій різноманітності своїх виявлень широко репрезентовані в літературі XIX – XX ст.ст. Так, яскравим прикладом збагачення конкретно-історичних персонажів універсальними значеннями засобами встановлення аналогій і міфологічних паралелей стає роман Т.Манна “Доктор Фаустус”. Часті випадки міфологічних паралелей властиві поезії Т.Шевченка, І.Франка, М.Цветаєвої, Лесі Українки, В.Самійленка, поетів-молодомузівців, І.-Б.Антонича, І.Калинця та ін. Поруч з цим найпростішим способом введення міфу в тканину літературного твору є процес актуалізації в окремих мотивах притаманної їм міфологічної свідомості, возведення їх у статус міфологем.

Таким чином інтерпретується мотив шляху (“Зневага” А.Моравія, “Твоя зоря” О.Гончара, лірика Ш.Бодлера, “Кіммерійська весна” М.Волошина), де на нього нашаровуються ремінісценції з міфів про Одісея, аргонавтів, Агасфера, новозавітньої притчі про блудного сина. Контамінуючись один з одним, вони оголюють праміфологічний зміст мотиву.

Інтерпретація міфу й уведення традиційних міфологічних сюжетів у сучасний або інший нехарактерний для них контекст (у контрастній формі розповідаються есхатологічні міфи в повістях і оповіданнях А.Платонова, тотемістичні й родові міфи у Ч.Айтматова, Г.Тютюнника, О.Довженка, Т.Пулатова, В.Астаф’єва, В.Распутіна, Є.Гуцала, В.Шевчука та ін.). Однією з форм включення міфу в нетрадиційний контекст стає суміщення реалістичної оповіді й міфологічної цитати, епіграфу (Е.Ветеман).

Основною функцією використання міфу є як подолання бездуховності, національного “манкуртизму”, збереження й відродження національних форм культури, так і виправдання героя – сучасної людини, часто духовно невірніюваною, що переступила якісь соціальні норми поведінки (від матері позашлюбної дитини у М.Цветаєвої – до диваків у селянській прозі Г.Тютюнника, В.Шукшина, А.Дімарова) – шляхом включення її індивідуального життя в міфологічний контекст, у глобальну систему координат, прилучення до вищих цінностей.

Шлях трансформації традиційного міфологічного сюжету відкриває не менші перспективи для розв’язання побутових, екзистенційних проблем. Міра трансформації може бути різною: від пародіювання й травестіювання міфологією – до створення антиміфу. Введення міфологічного героя в контекст сучасної або віддаленої від наших днів декількома століттями, але позбавленої сакральності дійсності, як правило, пародійно “знижує” його образ (у романах Т.Пулатова міфологічний Прометей перетворюється в злодія, а рай – місце одночасно повій, філософів і кіноакторів). Функції такого пародіювання традиційних образів і сюжетів надзвичайно різноманітні: якщо травестія християнських демонів у “Лимонарі” О.Ремізова, що зрівнює багато в чому святих і демонів, наочно ілюструє його знамените “Обвинуватити нікого не можна”, то той же прийом опобутовлення й осучаснення Корану в Т.Пулатова стає засобом вираження суфійської мудрості про перетворення людини на землі, досягнення раю земного життя.

Унікальним проявом трансформації міфу в літературі стає антиміф – використання традиційних міфологем “із зворотним ефектом”. Є.Мелетинський і Д.Затонський наочно демонструють у своїх дослідженнях творчості Ф.Кафки, як міфологема перевертня з метою включення героя в природний потік життя, позбавлення від страждань, викликаних розладом зі світом, стає в його оповіданні “Перетворення” символом фатальної дії темних, хаотичних сил буття на героїв. Предтечами такої інтерпретації міфу були в українській літературі С.Александров, Леся Українка, М.Коцюбинський, О.Олесь. У світовій літературі продовжувачами такої традиції й авторами певних антиміфів стали Ч.Айтматов, А.Кіман, А.Борхесан, Кобе Абе, М.Прилуцький, Т.Пулатов.

Іншою формою міфотворчості є створення авторського міфу. Спираючись на відомі теорії міфу, письменник структурує оповідь за аналогією зі стародавніми ритуально-міфологічними текстами, створює свою оригінальну систему міфологем, організує конкретно-історичний простір і час відповідно до законів організації міфологічного часу й простору. Незважаючи на єдність законів міфомислення, відтворених авторами, шляхи створення авторського міфу різноманітні; вищою мірою різноманітні і виконувані ними у загальному замислі твору функції. Міфологічне структурування й семантизація простору стає невід’ємною частиною ліричних циклів перших десятиріч XX ст. (лірика М.Цветаєвої, О.Блока, А.Белого, П.Тичини, М.Рильського, М.Зерова, Ю.Клена, М.Драй-Хмари, В.Поліщука, Е.Блакитного, О.Мандельштама, М.Волошина). Відображаючи у своїх творах філософію простору Г.Сковороди, П.Юркевича, В.Соловйова, Р.Штейнера та ін., письменники реконструюють у революційних вихорах Хаосу просторовий центр – світове дерево, голуб – птах, сплавляючи воедино уявлення різних міфологічних систем.

За законами міфу організовують простір своїх творів сучасні письменники (Ч.Айтматов, Т.Пулатов, Ч.Аміреджибі та ін.). Це допомагає національному письменникові розставити ціннісні пріоритети й акцентувати на них увагу читача.

Авторські міфи – твори Дж.Толкієна, Урсули Леґуїн, К.Льюїса, С.Беккет, Г.Пінтер, Дж.Джойса. Характерно, що в ролі міфологем у деяких сучасних текстах виступають окремі мотиви класичної літератури.

Ця традиція (її З.Мінц називає неоміфологічною) своїми коренями сягає у творчість російських символістів. Міфологічні принципи організації текстової цілісності з найбільшою повнотою дозволяють втілити панестетичну концепцію синтезу мистецтв, яка сягає в епоху античності. Вони сприяють організації власне міфологічних мотивів у творах В.Брюсова, В'яч.Іванова, Лесі Українки, В.Самійленка, О.Кобилянської, Л.Старицької-Черняхівської, потім ці сталі структури стають способом інтерпретації реальної дійсності через систему текстів-посередників. Так, у ролі міфологем виступають у романі Ф.Сологуба “Мелкий бес” мотиви окремих творів Лермонтова, Гоголя, Чехова, Салтикова-Щедріна, Л.Толстого; у новелах С.Васильченка – мотиви творів У.Шекспіра, Т.Шевченка, О.Пушкіна, М.Гоголя, А.Чехова, В.Короленка та ін; у “Петербурзі” А.Белого в загальний метатекст вливається й актуалізується “петербурзька міфологема”, яка сформувалася у своїх витоках у російській класиці. У повісті “Ніоба” О.Кобилянської синтезується античний і християнський міфи [4], міфологемою стає й образ “маленької людини” у повісті “Крестовые сестры” і інших оповіданнях А.Ремізова.

У сучасних національних літературах у ролі посередника може виступати не лише літературний текст, але й реальний міф. Так, міфологеми, що відроджуються в реальному міфі тоталітарної держави, стають необхідними елементами для створення авторського міфу у творах Ф.Іскандера, О.Хакслі, Дж.Оруелла та ін..

Третьою особливою формою використання міфу в літературі стає міфологічна стилізація. Про її існування вперше нагадує Я.Голосовкер: “Стилізуючи оповідь під міф, автор не об’єктивує метафори, порівняння, що мають корені в міфі, але активно користується ними, нагнітає... вони стають компонентами тексту, але не якістю і річчю, а схожістю” [5, 46]. Основною формою міфотворчості стає стилізація у творах Н.Думбадзе, О.Чиладзе, М.Хвильового. Стилізуючи оповідь під міф, автор використовує спеціально міфологічні метафори, але не актуалізує їх, і вони лишаються лише “затертими” метафорами. Н.Думбадзе у “Білих прапорах” не об’єктивує метафору, демонструє контраст між двома свідомостями персонажів, який переростає в глобальну антиномію “світу” і міфу”. Міф у такому випадку зберігає свій семантичний ореол, але на текстовому рівні лишається лише декоративним елементом.

Письменники-міфологи прагнуть до поєднання різних форм міфологізму в масштабах одного твору (“Кассандра”, “Оргія”, “Камінний господар” Лесі Українки, “Ніоба” О.Кобилянської, “Fata morgana”, “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського, “Майстер і Маргарита” М.Булгакова, “Сто років самотності” Г.Маркеса та ін.).

Міфологізм сучасної літератури дозволяє синтезувати в художніх творах поезію й образність стародавньої культури з цікавими філософськими концепціями нашого часу й композиційно-стильовими знахідками письменників світової літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Мир – имя – культура // Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 1. – С. 134.
2. Эпштейн М.Н. Мифологизм в литературе XX в. // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 224-225.
3. Минц З.Г. О некоторых «неомифологических» текстах в творчестве русских символистов. – Тарту, 1979.; Данилевский А.А. // Уч.зап. Тартусского гос. ун-та. Блок сб. VII. Вып. 535. – Тарту, 1986; Безродный М. Генезис лейтмотивов у А.М.Ремизова // Сб.трудов СНО фил.ф-та Тартусского ун-та Вып. 1(5). – Тарту, 1977; Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965; Лотман Ю., Минц З., Мелетинский Е. Литература и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
4. Турган О.Д. Синтез античного й християнського міфу в повісті О.Кобилянської “Ніоба” // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 58-59. Слов’янська філологія. – Чернівці, 1999. – С. 65-69.
5. Голосовкер Я. Логика мифа. – М.: Наука, 1987.